

Jan Bransen

Wat doen ze me nou?*

1. Verwondering, verlegenheid, verontwaardiging

In de jaren zeventig van de vorige eeuw presenteerde Gerrit den Braber het radioprogramma *De Burgemeester Is Jarig*. Den Braber sprak een uur met een jarige burgemeester over diens loopbaan waarbij muziek gedraaid werd die de burgemeester had mogen uitkiezen. Na een aantal weken nam de redactie van het programma een nieuwe regel op in de correspondentie waarmee nieuwe jarige burgemeesters benaderd werden: het aanvragen van Frank Sinatra's *My Way* werd niet op prijs gesteld. Wat bleek? Iedere burgemeester had tot dan toe op de eerste plaats om Sinatra's gouden hit gevraagd.

Van de Britse *mentalist* Derren Brown circuleren de meest verbijsterende filmpjes op *YouTube*. In een kort maar krachtig filmpje^[i] manipuleert hij het winkelende publiek in een groot Amerikaans winkelcentrum. Eerst brengt hij ze in de gewenste ontvankelijke toestand door een half uur lang een speciaal geprepareerde reclameboodschap te laten klinken. Daarna spreekt hij ze toe en krijgt tientallen mensen zo ver dat ze al winkelend op hetzelfde moment hun hand opsteken.

Iemand verraste mij laatst met de volgende rekensom. Op de grootste receptensite van Nederland, zo vertelde hij, zijn ruim 184.000 verschillende recepten te vinden. Werkelijk een enorm aantal. Veel recepten verschillen nauwelijks van elkaar. Zo zijn er bijvoorbeeld ruim 2.300 spaghettirecepten en bijna 500 boerenkoolrecepten. De kleinst mogelijke variatie leidt al tot een uniek recept. Maar zelfs bij dit enorme aantal recepten eten er op een willekeurige dag ergens in Nederland minstens 9 mensen precies, *maar dan ook precies*, hetzelfde als jij.

Deze voorbeelden roepen varianten op van de verwondering waarmee Émile Durkheim aan het eind van de negentiende eeuw sociologische patronen ontdekte in de statistische gegevens over zelfmoorden in Europa.^[ii] Het zijn voorbeelden die niet alleen tot intellectuele verwondering leiden, maar ook tot meer moreel geladen emoties: een ongemakkelijke verlegenheid of een onaangename verontwaardiging. Het zal je maar gebeuren, immers, dat je als succesvol burgemeester terugkijkt op een loopbaan die in zijn unieke eenmaligheid vooral door één ding gekenmerkt werd, namelijk dat je het *op jouw manier* hebt gedaan, om daarna te horen dat jouw loopbaan wat dat betreft precies gelijk is aan de loopbaan van iedere andere burgemeester. Of het zal je maar gebeuren dat je in een winkelcentrum door een sinistere *mentalist* op afstand gemanipuleerd wordt - dit keer tot een betrekkelijk onschuldig opsteken van je hand, maar wie weet koop je de volgende keer een dure bontjas die je helemaal niet wilt.

De vraag die ik in deze bijdrage aan de orde wil stellen is in hoeverre dit 'kudgedrag' en de daarbij behorende voorspelbaarheid een aantasting is van een vermogen dat volgens een lange en respectabele traditie kenmerkend is voor exemplaren van de menselijke soort: onze individuele vrijheid.

2. Jezelf te kennen geven

Er is een verschil tussen voorspelbaar zijn en gemanipuleerd worden. Als je van een duikplank springt, zal je in het water terecht komen, als je je zes maanden niet wast, zal je stinken, als je je leven lang in Bommel woont, zal men dat aan je accent horen, en als je filosofie studeert, zul je beter leren argumenteren. Mensen zijn op allerlei manieren voorspelbaar. We staan allemaal 's ochtends op, we eten op gezette tijden, we volgen een opleiding, gaan naar ons werk, en hebben ons huisje, boompje, beestje. Het onderzoeksbureau *Motivaction* verdeelt de Nederlandse bevolking in acht sociale milieus en als we weten tot welk milieu jij behoort, dan weten we ook welke krant je het liefst leest, in wat voor auto je rijdt, wat je bij het eten drinkt en wat voor meubels er bij jou thuis in de woonkamer staan. En nog veel meer!

Voorspelbaarheid is een groot goed. Dankzij de voorspelbaarheid van de wereld groeien kinderen op tot de slimme en ontwikkelde wezens die wij zijn. We leren dankzij het voorspelbare gedrag van rammelaars, ballen en knuffels al vroeg hoe de dingen bewegen, vallen, voelen en klinken. En ook de mensen om ons heen zijn gelukkig meestal voorspelbaar. Dankzij de voorspelbare, toegewijde zorg van onze ouders leren we ons hechten, leren we wat wel kan en wat niet, en leren we onze emoties ontwikkelen zodat onze tweede natuur tot veel meer in staat is dan slechts agressief of angstig reageren.

Tot zo ver is er geen vuiltje aan de lucht. Maar wie voorspelbaar is, is ook manipuleerbaar. Met een beetje sluwheid zou Gerrit den Braber iederejarige burgemeester tot tranen toe kunnen ontroeren, door een positief gekleurde samenvatting van diens loopbaan af te sluiten met de constatering dat zo'n carrière niet beter muzikaal in perspectief gezet kan worden dan door nu respectvol te zwijgen en te luisteren naar Frank Sinatra's *My Way*. Derren Brown gaat daarin nog veel verder en verkent op fascinerende wijze de grenzen van kwaadaardige misleiding. En laat ik maar zwijgen over de talloze manipulatieve technieken die schering en inslag zijn in de wereld van reclame en marketing.

We geven onszelf te kennen in ons doen en laten. Dat is een groot maatschappelijk, *menselijk* goed. Dat we voorspelbaar zijn, dat men van ons op aan kan, is een sociaal bindmiddel waar bijna alles wat ons leven de moeite waard maakt op gebaseerd is. Maar dat we onszelf te kennen geven, maakt ook dat we manipuleerbaar zijn, dat we doen wat anderen willen dat we doen. Knelt hier iets? Kunnen we tussen deze gegevenheden nog voldoende elleboogruimte vinden voor onze dierbare vrijheid, om een vraag van Daniel Dennett te herhalen. [\[iii\]](#) Kunnen we, ondanks het feit dat wij ons noodzakelijk te kennen geven, waarborgen dat wij het *zelf* zijn die een dure bontjas kopen, omdat wij het *willen*? Hebben wij een vrije wil? Kunnen wij zelf de controle behouden over ons eigen gedrag als wij deel uitmaken van een voorspelbare wereld?

3. Bewuste controle

Er is van oudsher een sterke link tussen het begrip vrije wil en het begrip bewuste controle. De associatie ligt voor de hand. We hebben als kind al geleerd dat we een heleboel willekeurige spieren hebben, spieren waarvan wij het aanspannen onder controle kunnen krijgen door voldoende bewuste aandacht op te brengen voor de spanning in die spieren. Zo hebben we geleerd onze plas op te houden, onze pen vast te houden, schrijfbewegingen te maken, leren fietsen en schaatsen, leren schoppen tegen een bal, een lepel naar onze mond leren brengen en ga zo maar door.

We hebben verder geleerd dat er voor iedere gebeurtenis een oorzaak is. Ook hebben we geleerd dat het bewegen van je ledematen een gebeurtenis in de wereld is. We hebben al vroeg geleerd dat je speelgoed op kunt pakken, dat je met rammelaars geluid kunt maken, en dat die gebeurtenissen plaatsvinden doordat jouw ledematen bewegen. Die ledematen bewegen doordat de spieren daarin op gecoördineerde manieren aangespannen en ontspannen worden. Dat aan- en ontspannen van die spieren heeft ook een oorzaak. En dan is de gevolgtrekking gauw gemaakt. De spieren in mijn ledematen zijn willekeurig; dat ze aan- en ontspannen is een functie van mijn bewuste aandacht. Met mijn bewuste aandacht veroorzaak ik het bewegen van mijn ledematen. Als ik een pop van mijn zus afpak, of haar sla, dan is dat iets wat ik doe, en ik doe dat doordat mijn bewuste aandacht de spieren van mijn armen aanstuurt. Als ik iets uit vrije wil doe, dan wil dat zeggen dat ik voorafgaand aan het betreffende gedrag *bewust controle uitoefen* over mijn spieren.

Deze link tussen vrije wil en bewuste controle staat centraal in veel hedendaags experimenteel psychologisch onderzoek naar de vrije wil. Daniel Wegner heeft in zijn boek *The Illusion of Conscious Will* intrigerende wetenschappelijke resultaten bijeen gebracht. Uit die resultaten blijkt dat wij ons gedrag soms wel degelijk controleren, ook al hebben wij de ervaring van niet. En ook omgekeerd blijkt dat wij ons gedrag vaak niet controleren, ook al hebben wij de ervaring van wel.

Een opvallend voorbeeld van een gecontroleerde handeling die niet gepaard gaat met de ervaring van bewuste controle is volgens Wegner het geval waarin mensen een Ouija-bord gebruiken. Je weet wel, dat is zo'n bord waarop het alfabet staat, en waarover je met meer mensen tegelijk een plankje kunt laten bewegen van letter naar letter waardoor antwoorden ontstaan (bijvoorbeeld op vragen die je zogenaamd aan de geest van een overledene stelt). In experimenten is gebleken dat de proefpersonen wel degelijk de beweging van het plankje beïnvloeden, echter zonder dat zijzelf het idee hebben dat zij bewuste controle uitoefenen.

Benjamin Libet heeft een beroemd experiment uitgevoerd waaruit het omgekeerde blijkt. Libet vroeg proefpersonen die naar een ronddraaiende wijzer keken op een willekeurig moment hun vinger te buigen. Ze moesten de positie van de wijzer onthouden op het moment dat ze besloten hun vinger te buigen. Libet gebruikte tegelijkertijd de EEG-techniek om het zogenaamde 'bereidheidspotentiaal' van de hersenen van de proefpersonen te meten; dat is de activiteit van de hersenen ter voorbereiding op gepland gedrag. En wat bleek? De hersenen van de proefpersoon begonnen al eerder met het voorbereiden van het gedrag dan dat de proefpersoon besloot zijn vinger te bewegen. Libets conclusie was dat de hersenen zowel het gedrag veroorzaken als het zogenaamde besluit om iets te doen. Het zijn met andere woorden volgens Libet de hersenen die ons gedrag controleren en niet wijzelf.

Er lijkt een simpele conclusie te trekken uit dit soort wetenschappelijke resultaten. Blijkbaar is de link die we op conceptueel niveau leggen tussen de begrippen vrije wil en bewuste controle in de empirie niet terug te vinden. Blijkbaar zijn er voorbeelden van vrije wilsuitingen die geen voorbeelden zijn van bewuste controle, en omgekeerd. Dit is niet eens zo'n verbazende conclusie. Iedereen die kan autorijden, weet dat je tijdens de eerste autolessen door die akelige fase van bewuste controle heen moet. Het lijkt allemaal te veel: in de spiegels kijken, schakelen, de pedalen bedienen, richting aanwijzen, sturen, en ook nog luisteren naar de aanwijzingen van de rijinstructeur. Maar na een tijdje neemt je lichaam het als het ware over. De vaardigheid is geautomatiseerd. Dat je vervolgens nooit meer uit vrije wil auto zou kunnen rijden, omdat je geen bewuste controle meer uitoefent over al die verschillende activiteiten lijkt een onzinnige conclusie.

Dat is ook niet de conclusie die Wegner trekt. Maar opvallend genoeg trekt hij helemaal geen conclusie over de conceptuele link tussen vrije wil en bewuste controle. Die link laat hij volledig intact. De conclusie die hij wel trekt is radicaal, verstrekkend, en overhaast. Hij beweert dat de aangetoonde *toevalligheid* van het samengaan van de ervaring van bewuste controle met het doenvan je handelingen betekent dat de vrije wil een illusie is. Oftewel, voor Wegner is de conceptuele link tussen de begrippen vrije wil en bewuste controle een onomstotelijk gegeven. Zonder bewuste controle geen vrije wil. Daar ben ik het niet mee eens. Ik laat mij mijn vrije wil niet afpakken door iemand die slordig denkt!

4. Vastberadenheid

In de vorige paragraaf heb ik de link tussen vrije wil en bewuste controle uitgelegd aan de hand van het leren beheersen van de willekeurige spieren in onze vroege kindertijd. Een andere manier om de link te begrijpen is te denken aan wilskracht. Wilskracht kennen we misschien het best als de kracht die je nodig hebt om iets te doen wat je niet graag doet of iets niet te doen wat je juist heel graag doet. Stoppen met roken, bijvoorbeeld. Of opstaan op een koude winterdag, de keuken nu eindelijk eens opruimen, een vriendin bellen om een ruzie bij te leggen, enzovoort. Op zulke momenten heb je wilskracht nodig - de mentale kracht, zou je kunnen zeggen, om *bewust controle* uit te oefenen om iets te doen, iets dat je uit *vrije wil* wilt doen maar dat zo moeilijk of vervelend is dat het je niet lukt dit vanzelf te doen. Er is een inspanning nodig en je kunt die opbrengen doordat je wilskracht hebt. Dit idee van wilskracht helpt om de relatie tussen de begrippen vrije wil en bewuste controle te begrijpen.

Maar wilskracht is niet alleen een kwestie van bewuste controle. Er zijn veel uitingen van wilskracht die geen associatie met bewuste controle oproepen. Denk aan sporters die gewend zijn uren en uren te trainen, die hun persoonlijke en sociale leven georganiseerd hebben rondom hun trainingen en wedstrijden en die tijdens een wedstrijd alles kunnen geven wat ze in zich hebben. Sporters hebben veel wilskracht, maar deze wilskracht toont zich niet in de gedaante van bewuste controle.

De wilskracht van sporters is veeleer een kwestie van vastberadenheid. Ze zijn niet bezig met het uitoefenen van bewuste controle. Ze hebben juist eerder hun verstand op nul gezet en ze draven maar door. Ze hebben een bepaald regime geïnstalleerd en zo lang dit regime gewoon op zijn plaats blijft, en niet ter discussie staat, is hun vastberadenheid een vanzelfsprekende toestand waarin zij zich bevinden, een kwestie van *zijn* veel meer dan een kwestie van bewust controle uitoefenen. Vastberaden, wilskrachtige sporters hoeven niet na te denken over wat ze moeten doen, ze hoeven geen aandacht te besteden aan wat ze zullen doen, ze hoeven niets te *doen* om hun toestand van vastberadenheid in stand te houden. De wilskracht richt zich niet op hun eigen motieven en op het weerstaan van verleidingen, maar richt zich volkomen op dat wat ze willen en moeten doen gegeven wie ze zijn. *Ze zijn* als het ware hun wilskracht. *Ze zijn één en al* gedrevenheid.

Momenten waarin we opgaan in wat we doen kennen we allemaal wel. Psychologen noemen het verschijnsel '*flow*'. Op zulke momenten doen we gewoon wat we doen in reactie op wat zich aan ons voordoet. Maar dat wil niet zeggen dat we *gemanipuleerd* worden, dat we in ons handelen bepaald worden door de omgeving. Er is in zo'n moment geen sprake van dwang, het is niet zo dat we niet anders *kunnen* - het is een kwestie van dat we niet anders *willen*. In de *flow* doet onze vastberadenheid zijn werk. We ervaren zulke momenten van vastberadenheid als momenten waarin we onszelf in onze daden precies als op ons best herkennen. Momenten van vastberadenheid laten zien wie we zijn.

Door deze conceptuele link tussen vrije wil en vastberadenheid te benadrukken kunnen we een beter inzicht krijgen in wat het wil zeggen dat wij, mensen, vrij handelende wezens zijn. Hier is het idee. Iemand die vastberaden is, is iemand die als hij de keuze zou krijgen om geheel uit vrije wil ten overstaan van iedereen opnieuw te kiezen uit alle opties die denkbaar zijn, dan zou besluiten precies te doen wat hij al aan het doen is. Iemand die vastberaden is, doet daardoor feitelijk dat wat hij doet volkomen uit vrije wil. In zijn vastberadenheid kan hij niet anders, maar dat is precies *omdat hij niet anders wil*. Als je op deze manier de link gaat benadrukken tussen de begrippen vrije wil en vastberadenheid, dan veranderen allerlei vanzelfsprekende associaties die we hebben als we aan onze vrije wil denken.

Als we vastberaden zijn, zijn we op de eerste plaats niet gericht op het maken van een bewuste keuze uit verschillende opties. We doen als het ware automatisch gewoon datgene wat voor ons in deze situatie vanzelfsprekend is. Toch ervaren we dit ontbreken van een expliciete keuze niet als een belemmering van onze vrije wil. Het is juist omgekeerd zo dat we in het vanzelfsprekende automatisme onze vrije wil het sterkst herkennen. Dat we geen keuze hoeven maken is immers alleen maar een rechtstreeks gevolg van onze vastberadenheid, oftewel, van het *regime van onze wil*. Als we vastberaden zijn willen we niet anders kunnen doen dan wat we doen. Als we vastberaden zijn hebben we geen *keuzevrijheid* nodig om vrij te zijn!

Op de tweede plaats speelt bewuste controle nauwelijks een rol als we zo vastberaden zijn. We controleren natuurlijk ons gedrag wel, maar daar gaat geen bewuste aandacht en inspanning mee gepaard. De automatische piloot kan hier al het werk voor ons doen zonder dat we ons in onze vrije wil belemmerd voelen. Als ik een brandweerman ben die een jong kind uit een brandend huis moet redden heb ik alle vrije wil die ik me maar wensen kan als ik vastberaden ben en zonder expliciete aandacht intuïtief en onmiddellijk weet wat ik wel en niet moet doen. Om het maar eens zo te zeggen: als op zo'n moment mijn centrale zenuwstelsel het helemaal van mijn bewuste controle over zou kunnen nemen en mij veilig naar dat kind brengt en met het kind weer veilig naar buiten, dan heb *ik* gedaan wat ik heb gedaan, uit vrije wil. Er is tijdens mijn reddingsactie geen enkele sprake van manipulatie ook al heb ik op geen enkel moment bewust controle uitgeoefend.

Bovenstaande opmerkingen ondersteunen de suggestie dat het begrip vrije wil nauwer verwant is met het begrip vastberadenheid dan met het begrip bewuste controle. Die suggestie werpt een interessant licht op de eerder besproken wetenschappelijke resultaten van psychologen als Daniel Wegner. Zij lieten immers zien dat er geen empirische link is tussen bewuste controle en het doen van een handeling. Dit ontbreken van die empirische link kan dankzij het begrip vastberadenheid uitgelegd worden als een ondersteuning eerder dan een bedreiging van onze dierbare individuele vrijheid. Aan de hand van het begrip vastberadenheid kunnen filosofen en wetenschappers de handen ineen slaan om gezamenlijk een sterker argument te ontwikkelen tegen het traditionele idee dat onze vrije wil een kwestie zou zijn van bewuste controle.

Een centraal kenmerk van het begrip vastberadenheid is de reflexieve, instemmende relatie die de vastberaden persoon in kwestie met zijn waarden en doelen heeft. Vastberadenheid is geen kwestie van stomme koppigheid. Wie vastberaden is kent zijn motieven en weet dat zijn motieven de moeite waard zijn. Wie vastberaden is, is niet op een blinde manier gedreven, maar heeft nota genomen van wat voor hem van grote betekenis is, en is daar als het ware in een permanente toestand van instemming mee. Iemand die vastberaden is, kan natuurlijk wel

fanatiek worden en het gevoel voor de juiste proporties verliezen, maar fanatisme is iets anders dan vastberadenheid.

Denk aan de jarige burgemeester die te horen krijgt dat hij *net als iedere andere burgemeester* spontaan maar ook geheel voorspelbaar aan *My Way* van Frank Sinatra denkt op het moment dat hij een verzoeknummer aan mag vragen. Hij zal misschien balen - want het is zo'n mooi nummer - maar hij zal ook wel verlegen zijn met het gegeven dat hij juist in zijn authentieke keuze als een kuddedier door de mand valt. Hij zal zichzelf bijeen moeten pakken en vastberaden zoeken naar een ander nummer dat kan uitdrukken wat hij met *My Way* wilde laten horen. Heel misschien zal hij toch - ditmaal expliciet vastberaden - Den Braber proberen te overtuigen dat het jammer kan zijn voor het radioprogramma, maar dat er in zijn geval bijzonder doorslaggevende redenen zijn om toch *My Way* nog maar eens te draaien. Dan zal hij wel met die dwingende redenen moeten komen natuurlijk, zodat het juist door zijn toelichting weer een spannende uitzending wordt. Hij kan op zo'n moment zijn reputatie echter ook definitief verliezen, als hij niet voor rede vatbaar is en niet meer blijkt te zijn dan een dreinende kleuter die fanatiek zijn zin probeert door te drijven. Juist dan zal hij door de mand vallen als een individu zonder vrijheid, iemand die gemanipuleerd wordt door zijn eigen, kinderachtige emoties.

De vrijheid van de vastberaden burgemeester zit hem niet in de verstandelijke aandachtigheid waarmee hij al dan niet zijn koers verlegt als hij hoort hoe Den Braber over *My Way* denkt. Ik heb het nu weliswaar over de reflexiviteit waarmee de burgemeester zich beraadt op zijn keuzes, maar de crux van onze vrijheid zit hem niet zo zeer in de bewuste deliberatie, maar in de *instemming* die kenmerkend is voor vastberadenheid. De brandweerman die vastberaden het brandende huis ingaat, zal in een verfilming van zijn daad een kort moment naar het brandende huis staren, om vervolgens met overtuiging te doen wat hij in die situatie meent te moeten doen. In dat korte moment gaat het hem niet om het uitoefenen van bewuste controle, alsof hij expliciet alternatieven overweegt en een knoop doorhakt, maar om een zuivere afstemming van zijn gedrag op dat wat voor hem van beslissende betekenis is. Het beeld van de kortstondig sturende brandweerman is het beeld van iemand die zich realiseert dat het gedrag waartoe de omstandigheden hem dwingen, gedrag is dat hem past, gedrag dat hij zou kiezen als hij iets te kiezen had.

Blinde gedrevenheid - fanatisme - is iets anders. Blinde gedrevenheid is als de kracht waarmee een lavastroom een dorp verwoest of een omvallende boom een auto vernietigt. Fanatisme mist de reflexieve instemming met waarden en doelen die kenmerkend is voor het begrip vastberadenheid. Een lavastroom is niet vastberaden. Lavastromen en omvallende bomen hebben geen *waardeoriëntatie*. Omvallende bomen zijn nergens op uit. Ze doen zich gewoon voor als het blinde gevolg van een causale kettingreactie.

Het verschil tussen vastberadenheid en fanatisme, tussen vrijheid en onvrijheid, is soms subtiel, maar we kennen het in al zijn fijnzinnigheid uit het leven van alledag. Als een jongen van tien op het schoolplein door zijn vriendje tegen een groepje meisjes wordt aangeduwd, kun je de subtiele verschillen registreren tussen een jongen die echt nog niets met meisjes heeft en de jongen die zich maar al te graag een heel klein beetje met instemming tegen de meisjes aan laat vallen. Dit soort verschillen zijn ons zo vertrouwd. We hebben ze in de loop van ons leven in talloos veel kleine voorvallen eigen gemaakt. Dat betekent niet dat we het verschil altijd precies aan kunnen wijzen. Er is een grijs gebied. Maar dit grijze gebied vooronderstelt precies het onderscheid tussen iemand die vastberaden is en iemand die blind van drift is, tussen iemand die in zijn gedrag met zichzelf samenvalt, om het zo eens te

zeggen, en iemand wiens gedrag gemanipuleerd wordt; door anderen, door de omstandigheden, door zijn eigen onbegrepen emoties of vooroordelen.

5. Aangesproken kunnen worden

Het is tijd om terug te keren naar de verwarring van het winkelende publiek dat *en masse* zijn hand opsteekt onder invloed van de manipulerende woorden van de verontrustende '*mentalist*' Derren Brown. Niemand in het publiek had een helder idee van wat ze deden. Ieder had na afloop als het ware een groot vraagteken op zijn voorhoofd staan: *wat doen ze me nou?* Die verwarring achteraf is veelzeggend. We hadden haar ook wel verwacht, overigens, want het is toch voor bijna iedereen *out of character* om zo maar midden in een winkelcentrum ineens je hand op te steken, zeker tegelijkertijd met zoveel anderen. De verwarring vertelt ons dat wij daar in het winkelcentrum met onze hand omhoog niet meer voorspelbaar zijn voor onszelf. Wij zijn verbaasd over ons eigen gedrag en dat brengt al snel teweeg dat wij ons van dit gedrag distantieren. Hoewel we dit gedrag zelf vertoond hebben, is het op een of andere belangrijke manier niet *ons* gedrag. We willen er niet op aangesproken worden. We kunnen ons er niet vastberaden achter scharen.

In zo'n situatie ligt het voor de hand dat we op zoek gaan naar mogelijkere manipulerende krachten. En die worden ons aangeboden door Derren Brown voor wie ons bizarre gedrag juist wel degelijk voorspelbaar was. De situatie is er daarmee duidelijk een van onvrijheid. Wij vertoonden gedrag dat (1) zonder meer *out of character* was, gedrag waar (2) wij ons graag van wilden distantieren. Wij stonden blijkbaar (3) onder invloed van een kwade genius die (4) de verantwoordelijkheid voor ons gemanipuleerde gedrag op zich wilde nemen ter meerdere eer en glorie van zijn reputatie als *mentalist*.

Deze vier kenmerken kunnen we goed gebruiken om een beeld te schetsen van enkele kwesties waar filosofen zich over buigen als ze het hebben over onze dierbare individuele vrijheid. Ik zal in deze schets ook gebruik maken van de jarige burgemeester die zich geconfronteerd ziet met zijn eigen stereotype gedrag en zich afvraagt op welke keuzes hij aangesproken wil worden.

(1) Gedrag dat getuigt van individuele vrijheid is gedrag dat past bij de persoon die het vertoont. De burgemeester die *My Way* van Frank Sinatra wil horen, zal vergenoegd glimlachen als zijn keus gehonoreerd wordt. Hij zal misschien ook meezingen als hij dit lied op de autoradio hoort. Hij heeft er een CD van die hij geregeld draait en zal er op feestjes enthousiast over kunnen praten. Dit betekent natuurlijk niet dat iemand die vrij is gevangen zit in zijn eigen gewoonten. De stelling is eerder dat de vrijheid waarvan gedrag getuigt niet zo zeer bestaat in de zeer korte voorgeschiedenis van dit gedrag, in de expliciete beslissing die er als bewuste controle aan vooraf gaat, maar eerder bestaat in de zeer lange voorgeschiedenis waarin het karakter van deze persoon zich gevormd heeft. Als de burgemeester ineens heel iets anders doet, zijn functie neerlegt, zijn huis verkoopt, flitsende hawaihemden gaat dragen en een struisvogelboerderij koopt in Tsjechië, dan zullen we ervan overtuigd zijn dat hij óf zichzelf kwijt is en in de ban is van iets of iemand anders, óf al die tijd zichzelf kwijt was en zich nu eindelijk bevrijd heeft van de knellende farce die zijn leven tot dan toe is geweest.

Mensen die vrij zijn vertonen gedrag waarin zij *zichzelf* laten zien. Vrijheid is nauw verbonden met persoonlijke authenticiteit, met het vertonen van gedrag dat *in character* is. Dit maakt het niet gemakkelijker gevallen van vrij en onvrij handelen aan te wijzen of te herkennen, maar wel waar we moeten zoeken als we willen weten of iemand vrij of onvrij

handelt. Je komt geen authentiek karakter op het spoor als je mensen in een psychologisch laboratorium vraagt op een willekeurig moment hun vinger te buigen terwijl ze tegelijkertijd de stand van een wijzer moeten onthouden op precies dat willekeurige moment. Volkomen willekeurig kiezen is iets dat wij blijkbaar kunnen - of misschien moet ik nu wel zeggen: iets dat *onze hersenen* blijkbaar kunnen. Maar zo'n soort "bewuste controle" heeft maar weinig te maken met *in character* handelen. Daarvoor is iets anders nodig: een karakter, een eigen aard, die je te kennen geeft in je gedrag en waarop je aangesproken kunt worden. Individuele vrijheid bestaat in de omgang tussen mensen, in onze sociale praxis, zoals Peter Strawson al in 1962 betoogde.^[iv]

(2) Gedrag dat getuigt van individuele vrijheid is gedrag waar wij ons niet van willen distantieëren, ook niet als ons daartoe de gelegenheid geboden wordt. Stel je voor dat de jarige burgemeester in dat winkelcentrum rondliep en ook ineens zijn hand opstak. Na afloop wordt hem gevraagd waarom hij dat deed. Dat weet hij natuurlijk niet. Als hij zich kleinburgerlijk zorgen maakt om zijn reputatie zou je hem wellicht kunnen verleiden tot het verzinnen van redenen. Hij zegt dan bijvoorbeeld dat hij zijn hand omhoog stak omdat hij nog even wilde controleren of hij voldoende bewegingsvrijheid had in zijn zojuist aangeschafte colbert. Psychologen noemen dat *confabulatie* - het verzinnen van een plausibel verhaaltje bij je, soms onbegrijpelijke gedrag - en ze doen er met plezier onderzoek naar.^[v] Als de burgemeester toehapt, dan heb je hem helemaal, want nu kun je hem vertellen dat zijn zogenaamde redenen helemaal geen rol gespeeld hebben. Hij stak zijn hand op simpelweg omdat hij gemanipuleerd werd door Derren Brown.

Op dit punt aangekomen is er volop gelegenheid voor de burgemeester te laten zien dat hij alle individuele vrijheid heeft die hij zich wensen kan. Die vrijheid bestaat in wat filosofen *reasons-responsiveness* noemen^[vi]. De burgemeester kan zichzelf laten zien, door te laten zien dat hij gevoelig is voor geldige redenen. Hij heeft nu de vrijheid zich te distantieëren van zijn gedrag. Hij kan om zichzelf lachen en een beetje beschaamd toegeven dat hij zich tot het opsteken van zijn hand heeft laten manipuleren door Derren Brown. Hij hoort natuurlijk een stap verder te gaan en met meer schaamte toe te geven dat hij zich ook nog eens heeft laten manipuleren door de interviewer die hem achteraf naar zijn niet-bestaande redenen vroeg. Als hij heel ver durft te gaan, en veel zelfkennis *én* veel zelfvertrouwen heeft, dan zou hij nu kunnen zeggen dat hij zich distantieert van zijn mallepraat. Hij zou ruitertlijk toe kunnen geven dat hij zich liet gaan omdat hij zijn reputatie van autonoom individu hoog wilde houden. Als hij dit kan toegeven, dan redt hij precies zijn reputatie als vrij individu. Dwars door zijn eigen menselijke kwetsbaarheid heen laat hij zien dat hij zich bekommert om zijn autonomie. Maar het is ook mogelijk dat hij deze kans aan zichzelf voorbij laat gaan en blijft volhouden dat hij "werkelijk waar" zijn eigen redenen had en bijvoorbeeld heus wel in de gaten had dat de heer Brown hem probeerde te manipuleren, maar dat hij daar natuurlijk niet in trapt. Volgt hij die route, dan laat hij in feite zien *hoe onvrij* hij is en hoe zeer hij een gevangene is van zijn eigen benepen angst om zijn reputatie.

(3) Je bent evident onvrij als je door een kwade genius gemanipuleerd wordt. De logica staat je echter niet zomaar toe hieruit af te leiden dat je vrij bent als je *niet* door een kwade genius gemanipuleerd wordt, maar het is wel zeer instructief de strekking van de negatie te onderzoeken. Er is op de eerste plaats de kwestie of je al dan niet gemanipuleerd wordt. Daarnaast is er de kwestie dat *als* je gemanipuleerd wordt, of dat dan al dan niet gebeurt door een kwade genius. Misschien is het verdedigbaar te stellen dat we soms (altijd?) gemanipuleerd worden door onze eigen hersenen. Dat is misschien de beste interpretatie van de data van Wegner en Libet die lijken te suggereren dat ons gedrag buiten ons bewustzijn om

teweeg gebracht wordt door onze hersenen. Maar zelfs als dat het geval is, is er natuurlijk nog lang geen sprake van manipulatie door een kwade genius, en daardoor wat mij betreft ook geen sprake van een aantasting van onze individuele vrijheid.

De jarige burgemeester die spontaan aan *My Way* van Frank Sinatra denkt, komt niet bewust en weloverwogen tot het besluit dit nummer aan te vragen. Het schiet hem gewoon te binnen, zoals ons ook lelijke woorden te binnen kunnen schieten als we in een ruzie verzeild raken. Ik kan me zo voorstellen dat de burgemeester op het betreffende moment bijzonder te spreken is over de autonome werking van zijn hersenen. Hij komt fijngevoelig, muzikaal en opmerkzaam over, zal hij denken. Precies op het juiste moment denkt hij aan die mooie *song*. Maar er is een grijs gebied. Tijdens een ruzie kunnen diezelfde hersens onze burgemeester lelijk in de steek laten door precies op het foute moment met de foute woorden op de proppen te komen. Zomaar vrijuit gaat hij dan natuurlijk niet. Een gekwetste wethouder kan groot gelijk hebben als hij opmerkt dat het echt iets voor de burgemeester is om zich verbaal *zo* te laten gaan. De burgemeester ruziet dan bijvoorbeeld helemaal niet *out of character*. Hij kan er op aangesproken worden en kan zich niet gemakkelijk verbergen achter kwade invloeden van buitenaf. Maar soms kan dat wel, ook als er geen sprake is van een expliciet manipulerende ander. Je kunt bijvoorbeeld lijden aan het Gilles de la Tourette Syndroom en terecht stellen dat je door je hersenen als door een kwade genius gemanipuleerd wordt.

Het lijkt er op dat we zonder externe kwade genius of zonder psychopathologisch syndroom niet veel kans hebben serieus te beweren dat onze individuele vrijheid een illusie is. De autonome werking van onze hersenen is geen voldoende grond voor het ontkennen van onze vrije wil. Die huist niet in bewuste controle, maar in de reflexieve instemming met gedrag dat ons toegeschreven kan worden, door onszelf of door anderen, in het licht van de afwezigheid van een vijandige, manipulatieve kracht. Dat is de les die de jarige burgemeester mag trekken als hij aangesproken wordt op de toon van zijn woorden tijdens een ruzie. Dezelfde les mag hij trekken als hij aangesproken wordt op zijn stereotype voorkeur voor *My Way* van Frank Sinatra. Alsof hij niet origineler kan zijn...

(4) We zijn gaandeweg aangekomen bij een thema dat de laatste veertig, vijftig jaar centraal is komen te staan bij filosofen die zich met de vrije wil bezig houden. Je bent vrij als je verantwoordelijk bent voor je gedrag. We zijn geneigd dit andersom te denken, te denken dat je alleen maar verantwoordelijk kunt zijn als je vrij bent. Als je niet uit vrije wil je hand opgestoken hebt, kun je volgens ons niet aangesproken worden op je gedrag. Maar er heeft zich wat dat betreft een heuse Copernicaanse wending in de handelingsfilosofie voltrokken.

Het winkelende publiek heeft onvrij gehandeld omdat Derren Brown de verantwoordelijkheid voor hun gedrag graag op zich neemt. En de jarige burgemeester heeft niet onvrij gehandeld omdat er niemand is die de verantwoordelijkheid op zich wil nemen voor zijn voorspelbare keuze. De interessante problematiek op dit punt is gelegen in de vraag hoe wij kunnen vaststellen wie de verantwoordelijkheid *heeft* als niemand hem neemt. Stel dat ik in dat winkelcentrum mijn hand opsteek en daardoor per ongeluk een kind van de schouders van haar vader duw. Het kind valt en breekt haar arm. Stel dat ik me onmiddellijk realiseer dat ik in Amerika ben en ik hoor het "*sue him*" in gedachten al rond sissen. Ik zal mij van mijn gedrag distantieren, maar als in dit scenario Derren Brown niet thuis geeft, hoe moet dat dan?

De sterkste positie in dit debat is, wat mij betreft, een normatieve positie. De vraag naar wie de verantwoordelijkheid heeft is volgens Jay Wallace en Christine Korsgaard [\[vii\]](#), bijvoorbeeld, in feite de vraag naar wie de verantwoordelijkheid *behoort te krijgen*. Dat is een

normatieve vraag waarop volgens deze filosofen geen antwoord gegeven kan worden door een waardenvrije onderzoeker die feiten verzamelt over mijn vrije wil en over Derren Browns manipulerende activiteiten. Alle feiten in dit domein zijn normatief en gaan over hoe wij elkaar in onze interactie aanspreken op ons gedrag. Als de jarige burgemeester niet blij is met zijn stereotype muziekvoorkeur, dan zal hij zichzelf aan moeten spreken op zijn gedrag en tot een ander verzoeknummer moeten komen. Daarbij komt het er voor hem op aan om zichzelf - zijn authentieke persoonlijkheid - zichtbaar te maken in de complexe wirwar van sociale invloeden, groepsvorming en sociale identiteiten, zo dat hij met zichzelf kan instemmen.

6. Besluit

Het resulterende beeld van onze individuele vrijheid is een beeld van wat een collectieve verdienste is. Samen met elkaar realiseren we ieders vrije wil, doordat we in onze interactie ruimte creëren voor reputaties, karakters, authentieke persoonlijkheden, voor gedrag waarin wij onszelf te kennen geven, gedrag waar wij ons op kunnen aanspreken, gedrag waar wij vastberaden mee in kunnen stemmen. Het is in deze sociale ruimte dat onze dierbare individuele vrijheid bestaat. Het is ook in deze ruimte dat zijn aantasting en ondermijning bestaat, in de vorm van kwaadaardige manipulatie. Een dergelijke manipulatie kan niet alomvattend zijn, kan niet op ieder moment op al het gedrag van iedereen betrekking hebben. Onze individuele vrijheid wordt geconstitueerd in onze sociale interactie en kan niet als illusoir ontmaskerd worden door de werking van wat voor omvattende, determinerende, onderliggende neurologische mechanismen dan ook. Manipulatie door een alomtegenwoordige kwaadaardige *mentalist* of door een de gehele mensheid treffende psychopathologische stoornis is een onrealistisch "spookbeeld", zoals Dennett in 1984 al overtuigend beargumenteerd heeft. [viii] Natuurlijk kan onze individuele vrije wil ondermijnd worden, maar dat gebeurt altijd binnen de grenzen van het domein waarin onze individuele vrijheid een normaal gegeven is.

* Dit is de tekst van een publiekslezing die ik op verzoek van het Soeterbeeck programma heb verzorgd tijdens de Maand van de Filosofie. Paragrafen 3 en 4 van deze tekst zijn vrijwel identiek aan paragrafen 3 en 4 van hoofdstuk 8 (getiteld "Relaties tussen begrippen expliciteren") van mijn boek *Word zelf filosoof* (Diemen: Veen Magazines, 2010). De overige paragrafen zijn helemaal nieuw en geschreven voor deze gelegenheid.

[i] <http://www.youtube.com/watch?v=IOEKdaXIEHc>, gedownload op 14 februari 2010.

[ii] Durkheim, Émile, *Le suicide, étude de sociologie*, Paris: Presses universitaires de France, 1967[1897].

[iii] Daniel C. Dennett, *Elbow Room. The Varieties of Free Will Worth Wanting*, Oxford: Clarendon Press, 1984.

[iv] Peter F. Strawson, Freedom and Resentment, *Proceedings of the British Academy*, 1962, Vol. 48, 1-25.

[v] Zie voor een overzicht William Hirstein, *Brain Fiction: Self-Deception and the Riddle of Confabulation*, Cambridge, Mass.: MIT Press, 2004.

[vi] Zie vooral John Martin Fischer and Mark Ravizza, *Responsibility and Control: An Essay on Moral Responsibility*, Cambridge: Cambridge University Press, 1998.

[vii] R. Jay Wallace, *Responsibility and the Moral Sentiments*. Cambridge: Harvard University Press, 1996; Christine Korsgaard, *Creating the Kingdom of Ends*. Cambridge: Cambridge University Press, 1996.

[viii] Daniel C. Dennett, *Elbow Room. The Varieties of Free Will Worth Wanting*, Oxford: Clarendon Press, 1984.